

AHMET YAŞAR OCAK • Farklı Bir İslâm Tarihi

İletişim Yayınları 3595 • Araştırma-İnceleme Dizisi 611

ISBN-13: 978-975-05-3877-3

© 2025 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2025, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK MİNYATÜRÜ “Hz. Muhammed, Ebubekir ve diğer halifelerin
miracı”, Metin And, *Osmanlı Tasvir sanatları - cilt 1: Minyatürler*, s. 85

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Funda Dörtkaş

DİZİN Mehmet Atala, Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/41

Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6

Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AHMET YAŞAR OCAK

Siyasal, Toplumsal,
Kültürel Kırılmalar ve
Dönüşümler Işığında
**Farklı Bir
İslâm Tarihi**

AHMET YAŞAR OCAK Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladıktan sonra Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde master ve Strasbourg Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde doktora yaptı. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nden emekli olduktan sonra TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdüren Ocak, özellikle heterodoks İslâm'a dair çalışmaları ile tanınıyor. İletişim'den daha önce *Türkler, Türkiye ve İslâm* (1999), *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri* (2000) ve *Türk Sufiliğine Bakışlar* (2016) yayımlandı.

Ocak'ın diğer eserleri: *Babailer İsyanı; Bektaşî Menakibnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri; İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır İlyas Kültü; Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik: Kalenderiler; Kültür Kaynağı Olarak Evliya Menakibnameleri; Türk Folklorunda Zındıklar ve Mülhidler; Tasavvuf, Velayet ve Kainatın Görünmez Yöneticileri ve Bektaşilik; Perspectives and Reflections on Religious and Cultural Life in Medieval Anatolia; L'autre Visage de l'Islam dans l'Histoire Sociale de Turquie; Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm: Bir İmparatorluk Bir Din; Sarı Saltık: Popüler İslam'ın Balkanlardaki Destani Öncüsü; Tarihçinin Yolculuğu; Heresy in the Ottoman Empire; The Marginal Sufisme in the Ottoman Empire: Qalandarisme.*

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	13
TEŞEKKÜR.....	15
ÖNSÖZ.....	17
Giriş	21
Klasik Şarkiyatın İslâm tarihi yazımına ve modern İslâm tarihçiliğine kısa bir eleştirel bakış.....	21
Neden "farklı bir İslâm tarihi"?.....	31
Kaynaklara ve müelliflerine dair.....	37
Yöntem.....	39
BİRİNCİ KISIM	
SIYASAL KIRILMALAR VE DÖNÜŞÜMLER	43
1 İç Savaşlar: Müslümanlar Müslümanlara Karşı	45
BİRİNCİ İÇ SAVAŞ: HZ. OSMAN'IN KATLİ: İSLAM TOPLUMUNDA İLK ŞOK.....	47
Halife Hz. Osman'ın tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi.....	50
İlk icraat, şikâyetler, tepkiler, muhalefet.....	57
Hakaret edilen, aşağılanan, küçümsenen bir halife.....	65
Sahabenin tavrı ya da muhalefetin gölgedeki reisleri.....	67

Kûfe, Mısır ve Şam'da ayaklanan muhalifler	68
Mervan b. el-Hakem'in tezgâhı: Yakalanan (veya yakalattırılan) mektup	70
Mervan b. el-Hakem'in tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	72
H. Osman isyancıların kuşatması altında	74
İslâm tarihinde ilk trajik halife katli	79
Halifeyi yalnız bırakan eski dostlar: H. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. el-Avvam	83
İKİNCİ İÇ SAVAŞ: CEMEL VAK'ASI: H. OSMAN'IN KANI DÂVASI YAHUT BİTMEYEN İÇ HESAPLAŞMA	87
Çok sorunlu ve zor bir hilafet: H. Ali'nin tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	89
H. Ali'nin icraatı	92
Muaviye'nin kurnaz planı	95
Muhalefetin H. Ali'yi bunaltan kasıtlı ve ısrarlı talebi: H. Osman'ın kanı dâvası	96
H. Osman'ın kanı dâvası peşindeki "triumvira": H. Âişe, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. el-Avvam	97
H. Âişe'nin tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	98
Talha ve Zübeyr'in tarihsel ve sosyo-psikolojik portreleri	99
Cemel Vak'ası'na doğru	101
Deve üstünde savaş yöneten peygamber eşi: H. Âişe	103
Cemel Savaşı	104
Cemel Vak'ası'nda tarafların insan kaybı	110
Aşere-i Mübeşşere'den iki zatın, Talha ve Zübeyr'in hazin âkıbetleri	111
ÜÇÜNCÜ İÇ SAVAŞ: SİFFİN ÜMEYYEOĞULLARI İLE HAŞİMOĞULLARININ KOZ PAYLAŞIMI VE TAHKİM HADİSESİ	116
Muaviye b. Ebî Süfyan'ın tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	117
Muğîre b. Şu'be'nin tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	121
Sıffin'e giden yol	122
Sıffin'deki savaş	128
Amr b. el-Âs'ın Muaviye'nin yenilgisini önleyen hilesi: Mızrakların ucuna takılan mushaflar	132

Sıffin'de tarafların insan zayıatı.....	133
Tahkîm: Muaviye ve Amr b. el Âs ikilisinin Hz. Ali'yi açığa düşüren oyunu: Amr b. el-Âs'ın tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi.....	135
Ebu Musa el-Eş'arî'nin tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi.....	138
Tahkîm'de Ebu Musa el-Eş'arî'nin davranışı.....	140
Tahkîm vesikası.....	146
Sıffin Savaşı'nın ve Tahkîm'in sonuçları.....	148
Tahkîm hadisesinin cereyan süreciyle ilgili bazı mühim sorular.....	150
DÖRDÜNCÜ İÇ SAVAŞ: KERBELA YA DA ŞİİLİĞİN DOĞUŞUNU VE YÜZYILLARI ETKİLEYEN KANLI FACİA	152
Hz. Hüseyin'in tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi.....	154
Kerbela'ya döşenen yol: Küfelilerin Hz. Hüseyin'i daveti.....	156
Kerbela'daki meş'um savaş.....	162
Hz. Hüseyin'in katli: Erken İslâm tarihinde sergilenen büyük vahşet.....	166
Kerbela faciasının sonuçları.....	173
Uydurma Kerbela "hadis"leri.....	174
İslâm kültüründe Kerbela folkloru.....	176

2 Hilafetten Monarşiye

yahut Saltanata: Parçalanın Hilafet ve Saltanata Dönüşümü	179
EMEÎ MONARŞİSİ YAHUT EMEÎ SULTANÎ HİLAFETİ	179
İslâm monarşisinin oluşumu.....	180
Hilafet ve saltanat.....	180
Ortaçağ İslâm toplumunun temel başağrısı: Peygamber sonrası yönetim (hilafet) problemi.....	182
Halife seçilmenin şartları, halifenin görev ve işlevleri.....	187
İslâm'ın ilk yıllarında <i>halife</i> ve <i>emîr</i> lümü'minîn tabirleri.....	189
Emevî ve Abbâsî hilafetlerinin saltanata dönüşümü: Saltanat, sultanlık, " <i>sultanî halifelik</i> , <i>halife sultanlık</i> ".....	191
Emevî hanedanının, saltanatının teessüsü: Ebu Süfyan'ın tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi.....	196

Mekke yönetiminde Kureys'in üstünlüğü ve Ümeyyeoğulları.....	196
Emevî İmparatorluğu'nun bânisi Muaviye b. Ebî Süfyan: Kabile reisliğinden halifeliğe, halifelikten imparatorluk kuruculuğuna	198
Merkezî imparatorluğa giden yolda ilk adım: Muaviye, Hz. Hasan'ı devreden çıkarıyor	212
Merkezî imparatorluğa giden yolda ikinci adım: Yezid'in veliahd ilanı	215
İmparatorluklar ve Emevî İmparatorluğu	222
İlk gerçek Emevî imparatoru ve sultanî halifesi: Abdûlmelik b. Mervan	223
Son Emevî sultanî halifesi Mervan b. Muhammed ve imparatorluğun sonu	228
ABBASÎ MONARŞİSİ YA DA ABBASÎ SULTANÎ HİLAFETİ	234
Abbasi İmparatorluğu'nun coğrafi ve tarihsel arka planı	236
Siyah bayraklı, siyah elbiseli Abbasi <i>da'vesi</i> /propagandası: Abbasi sultanî hilâfetine doğru	247
Abbasi <i>da'vesinin</i> destanî kahramanı: Ebu Müslim el-Horasanî'nin tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	255
Ebu Müslim ve faaliyetleri	258
Ebu Müslim'in hizmetlerine Halife Mansur'un "kadirbilir şükranı": Acımasızca mağduren ve zulmen katil (775)	259
Ebu Müslim'in katlinin arkasından sökün eden isyanlar: Dinî ayaklanmalar mı, din referanslı toplumsal, ekonomik, kültürel tepkiler mi?	261
Bu isyanlar ne anlatıyor?	271
Abbasi İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu, dahî sultanî halife: Ebu Câfer el-Mansur (754-775)	275
Halim selim, sanatsever, cömert bir sultanî halife: el-Mehdî (775-785)	278
Binbir Gece Masalları'nın efsanevî, Abbasîlerin hakikî sultanî halifesi: Harun er-Reşid (786-809)	279
Harun er-Reşid ve Bermekîler: Ters-yüz olan samimi bir ilişkinin trajik sonu	280
Abbasi sultanî halifelerinin âlim siması: El-Me'mun (813-817, 817-833)	285

Me'mun'un hilafeti Şîa'ya teslim hamlesi ya da siyaseti: İmam Ali Er-Rızâ'nın veliahd ilanı	286
Me'mun'un <i>Halku'l-Kur'an ve Mihne</i> icadı	290
Abbasî sultanî hilafetinin mahiyeti ve yapısal karakteri	298
Önde gelen Abbasî sultanî halifeleri	303
Abbasî sultanî halifelerinin unvanları: İddialı unvan: Zıllullah fi'l-âlem	307
FATİMÎ MONARŞİSİ YAHUT FATİMÎ SULTANÎ HİLAFETİ	311
Fatimî halifeliğinin kuruluşu	311
Fatimî sultanî halifesi kimdi ve nasıl bir zihniyeti temsil ediyordu?	316
Fatimî sultanî halifeliğine karakterini kazandıran halifeler	318
Fatimî sultanî hilafetinin yıkılışına şahid olan halife: El-Âdîd (1160-1171)	322
Nizârîler, Alamut evresi ve Hasan-ı Sabbah	324
ENDÜLÜS MONARŞİSİ YA DA ENDÜLÜS SULTANÎ HİLAFETİ	329

3 Değişen Başkentler

yahut Yeni Siyasal Güç Merkezleri	335
Ortaçağ İslâm tarihinde şehirleşme olgusu	336
Ortaçağ İslâm tarihinde şehirleşme olgusunun aşamaları	341
Antik medeniyet merkezlerine yerleşme ve etkileri	351
İslâm'ın ilk siyasal ve toplumsal merkezi Mekke'den Medine'ye	352
Hicaz'dan Şam'a (Medine'den Dimaşk'a)	354
Bilâdü's-Şam'dan Irak'a (Dimaşk'tan Bağdat'a)	357
Irak'tan Mısır'a (Bağdat'dan Kahire'ye)	363
Bilâdü's-Şam'dan Endülüs'e (Dimaşk'tan Kurtuba'ya)	365

4 İslâm Dünyasında Siyasal Güç Değişimi:

Siyasal Gücün Türklere İntikali	369
Tezler	369
Sünnî İslâm'a geçiş	372
Zaman ve mekân	373
Kuteybe b. Müslim'in tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	376

Maveraünnehr: Türklerin İslâm'a girişinin ana coğrafyası	379
İslâm'a ilk giren Türkler ve devletleri	381
Türkler arasında İslâm'ın gelişmesi ve sonuçları	385
Türklerin Müslüman oluşunun tarihsel sonuçları	386
İran Selçukluları ve İslâm	390
Halifelik Selçuklu himayesinde	393

5 Moğol İstilasası ve

Bir Dünya Medeniyetinin Sonu	397
İstilanın ilk hedefi: Hârizm	400
İstilanın sebebi ve iki muhasım baş aktörü: Hârizmşah Alâeddin Muhammed ve Cengiz Han	400
İstila: Yağma, tahribat, katliam, korku	407
"Hûn-rîz" Hülâgu ve Moğolları Bağdat önlerinde (1258)	408
Son Abbasî sultanî halifesi el-Musta'sım'ın tarihsel ve sosyo-psikolojik portresi	412
Bağdat'ın işgal ve tahribi: Abbasî İmparatorluğu'nun ve sultanî hilafetinin trajik sonu	416
İstilanın tarihsel önemi, yankıları ve sonuçları	420
Moğol istilasının İslâm tarih kaynaklarındaki yankıları	427

İKİNCİ KISIM

TOPLUMSAL KIRILMALAR VE DÖNÜŞÜMLER

6 İslâm Toplumuna Katılan ve Dönüştüren

Yeni Unsur: Mevâlî	431
Mevâlînin temel kaynağı: İslâm fetihleri	431
Fethedilen halkların ihtidası, mevâlî sınıfının etnik kökenleri	435
Arapların fethedilen topraklara yerleşmeleri, yerli halklarla karışmaları	439
Fethedilen topraklarda Arapların kurdukları köyler, yeni toprak aristokrasisi ve aktif hizmetlerden sivil mesleklere geçiş	440
Mevâlînin Ortaçağ İslâm toplumundaki eylemleri	442

**KÜLTÜREL VE İTİKADÎ KIRILMALAR,
DÖNÜŞÜMLER**..... 449

7 İslâm Toplumundaki

Birinci Büyük İtikadî Kırılma:

İtikadî ve Amelî Mezheplerin Doğuşu,

Siyasî, Toplumsal ve Kültürel Sonuçları..... 451

Erken İslâm tarihindeki siyasal olayların
itikadî esaslara dönüşümü 451

Cemel, Sıffin, Kербela hadiseleri ve Hâricîler'in yaklaşımı 453

Cemel, Sıffin, Kербela hadiseleri ve Şîa'nın yaklaşımı 453

Cemel, Sıffin, Kербela hadiseleri ve Ehl-i Sünnet'in yaklaşımı 454

Cemel, Sıffin, Kербela hadiseleri ve Mûtezile'nin yaklaşımı 455

Büyük itikadî mezhepler 455

Hâricilik (*havâric*) 457

Şîilik 462

Sünnilik: Sünniliğin Şîilik algısı ve etkileyen faktörler 474

8 İslâm Toplumundaki

İkinci Büyük İtikadî Kırılma:

Mesiyanik Çağ Beklentisi

yahut Mesih, Mehdî İnancı..... 487

Genel bakış 487

Mesiyanik çağ 488

İslâmî mesiyanizm yahut *Mehdilik*:

Ortaçağ İslâm kültüründe Mehdî inancı 489

Ortaçağ İslâm tarihinde Mehdîci hareket:

Muhtar es-Sakafî isyanı (684) 494

Şîilikte Mehdî inancı: İmamiye'nin Mehdî tasavvuru 501

İsmailîye'nin Mehdî tasavvuru 503

Zeydiye'nin Mehdî tasavvuru 504

Fatımîler'de Mehdî tasavvuru 505

Hurûfîlik ve Alevîlik'te Mehdî tasavvuru 506

Sünnilikte Mehdî tasavvuru 507

9 İslâm Toplumundaki

Üçüncü Büyük İtikadî Kırılma:

Tasavvuf ve Yarattığı Zihniyet Değişimi511

Tasavvufun doğuşu ve gelişmesi511

Tasavvufun zaferi: Velayet, keşif, keramet ve ilhamın takdisi 520

Aklın ve bilimin aşağılanması524

"Zâhirî bilimler zarfın üstündeki adrestir" 525

Tasavvufun içindeki büyük kırılma:

Tarikatlar ya da "tasavvufî mezhepleşme"527

Tasavvuf paralel dindir528

Sonuç531

KAYNAKÇA 536

DİZİN548

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	adı geçen makale
<i>AÜİFD</i>	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>ay.yer.</i>	aynı yerde
<i>ay.yaz.</i>	aynı yazar
<i>BEÜİFD</i>	Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>bkz.</i>	bakınız
<i>bs.</i>	baskı
<i>CUİFD</i>	Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>çev.</i>	çeviren
<i>DİA.</i>	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>ed.</i>	Editör
<i>ErcÜİFD</i>	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>GÜÇİFAD</i>	Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>haz.</i>	hazırlayan
<i>İA</i>	İslâm Ansiklopedisi
<i>İFAV</i>	İlahiyat Fakültesi Araştırma Vakfı (Marmara Üniversitesi)
<i>İMAD</i>	İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
<i>İSAM</i>	İslâm Araştırmaları Merkezi
<i>İÜEF</i>	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
<i>KURAMER</i>	Kur'an Araştırmaları Merkezi
<i>MÜTAD</i>	Marmara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi

nşr.	neşreden
OMÜİFD	<i>Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
s.	sayfa
SÜİFD	<i>Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
UÜİFD	<i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
vd.	ve devamı
vdd.	ve devamının devamı
Yay.	Yayınları

TEŞEKKÜR

Kitabın hazırlanması sırasında kullandığım kaynakların dağıtık sitelerden dijital versiyonlarını büyük bir emek sarf ederek peyderpey temin edip yollayan eski öğrencim, bugün artık klasik dönem İslâm tarihinin önemli bir araştırmacısı olan değerli genç meslektaşım Sayın Nagihan Doğan'a teşekkür etmek benim için hem bir zevk hem bir borçtur. Onun bu konudaki gayreti ve mesaisi her türlü takdirin üzerindedir.

Kitabın basılması konusunda, daha 1980'li yıllardan itibaren ilk çalışmalarımı yayımlama nezaketini gösteren İletişim Yayınları'na da yürekten teşekkür borçluyum. Ayrıca, uzun yıllardır dostluğunu esirgemeyen, İletişim Yayınları'nın çok değerli editörü Sayın Tanıl Bora'ya da, yayın kurulunun kitabın basımını kabul etmesi konusundaki katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunmak benim için büyük bir zevktir.

ÖNSÖZ

Bu kitapta hayalî hiçbir şey yoktur. Tarihî açıdan zamanı ve mekânı keşinkes belli kaynakları ve olayları kapsamaktadır. Kavramsal açıdan gerçek varlıkları ve ortamları yansıtan şahsiyetleri ve vak'aları vurgulamaktadır. Bu kitapta hiçbir biçimde gerçek bir şeye tekabül etmeyen tek bir satır yoktur.

– *Bağdat ve İsfahan: Bir Bilim Çağında İki Şehrin Münazarası (750-1750)*¹

Şunu daha baştan itiraf edelim ki böyle bir kitabı yazmaya teşebbüs eden bu satırların yazarı (*râkım*’l-*hurûf*) İslâm tarihi ve uygarlığı konusunda bugüne kadar herhangi bir yayın yapmış değildir. Yaklaşık 1978 yılından 2013 yılına kadar Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde önce lisans, 1980’lerden itibaren de yüksek lisans ve doktora seviyesinde İslâm Dünyası Tarihi ve İslâm Medeniyeti Tarihi dersleri verdim. 2013 yılında yaş haddinden emekliye ayrıldıktan sonra TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde yaklaşık on iki yıldır önce lisans, sonra yüksek lisans seviyesinde aynı dersleri veriyorum.

Aslında Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü’nde benim bu dersleri okutmamın, daha doğrusu “okutmak zorunda kalışımın” ilginç bir hikâyesi vardır. 1972 yılında asistan olarak ka-

1 Elaleh Kheirandish, *Bağdat ve İsfahan: Bir Bilim Çağında İki Şehrin Münazarası (750-1750)*, çev. Kadir Daniş, Ketebe Yay., İstanbul, Eylül 2023.

tıldığım Tarih Bölümü'nden geçici olarak ayrılıp 1974 yılında Fransız hükümeti bursuyla doktora yapmak üzere Strasbourg'a gittim. O zamanki Strasbourg Üniversitesi (bugünkü adıyla Marc Bloch Üniversitesi) Beşerî Bilimler Fakültesi'nde 1978 yılında doktoramı bitirip tekrar Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'ne döndüm ve fiilen öğretim kadrosuna katıldım.

1978-1979 güz sömestri yaklaşırken bölüm toplantısında ders programları tartışılıyor ve ders taksimi yapılıyordu. Aslında İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde (bugünkü Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi) İslâm Tarihi dersini ve bazı klasik kaynakları okumuş olmaktan dolayı alana yabancı degildim. Fakat gönlüm Selçuklu ve Osmanlı dönemi ile ilgili dersler vermekten yanaydı. Çünkü doktoram doğrudan Anadolu Selçuklu tarihi üzerineydi. Fakat bölümde Ankara İlahiyat Fakültesi mezunu ve Sorbonne'dan sosyoloji doktoralı olup 1976 yılında bölüme intisap eden bir genç hoca daha olmasına rağmen o bu dersleri vermeyi istemedi ve onun dediği kabul edildi. Böylece İslâm Dünyası Tarihi ve İslâm Medeniyeti Tarihi dersleri “benim üstüme kaldı”. Bu alandaki öğretim görevim de böyle başlamış oldu.

Gerçekte bu, kaderin bana bir lütfuydu. Her ne kadar daha sonraki yıllarda Selçuklu ve Osmanlı tarihiyle ilgili derslerden iki tanesini de lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesinde okuttum ise de İslâm tarihi ve İslâm medeniyeti tarihi hocalığım 1978'den 2013 yılına kadar devam etti.

Yukarıdaki hikâyeyi anlatmaktan kastım ve asıl vurgulamak istediğim şudur: Her ne kadar İslâm Tarihi alanında yayın yapmış olmasam da Hacettepe Üniversitesi'nde 1978'den 2013'e kadar geçirdiğim 35, 2013'ten bugüne kadar (2025) TOBB Üniversitesi'ndeki 12, toplam 47 yıllık İslâm Tarihi ve İslâm Medeniyeti Tarihi hocalığı yapmış olmak, aradan geçen yıllar içinde ister istemez bana İslâm tarihinin meselelerine, kaynaklarına, tarihinin muhtevasına, çağdaş literatürüne ve tartışmalara aşinalık ve vukuf peyda etme imkânını sağladı.

Öte yandan, bu dersleri vermek hem ufkumu ve araştırma alanımı genişletti hem de bugün İslâm dünyasının içinde bo-

caladığı problemlerin mahiyet ve kökenlerine kendi gücüm ve kapasitem ölçüsünde “karınca kararınca” vâkıf olma fırsatını bahşetti. Belki daha da önemlisi, entelektüel ufuk genişlemesiyle birlikte, İslâm uygarlığının başlangıç ve gelişim sürecini, mahiyetini, dünya uygarlığına katkısını ve onun içindeki yerini bana gösterdi. Üstelik Türkiye’deki ilahiyat fakültelerinde devam eden İslâm tarihçiliğinin hamasî yaklaşımı, metot ve muhteva itibarıyla bazı eksiliklerini ve kusurlarını görmemi sağladı. Selçuklu ve Osmanlı tarihini daha geniş bir çerçevede kavrama imkânını verdi ve kısacası ufkumu hem açtı hem de genişletti.

Okuyucular bu sözlerimi iddialı bulabilir, bazı meslektaşlar dudak bükebilir, haklı da olabilirler. Fakat sonuçta 45 yıllık İslâm tarihi ve medeniyeti hocalığı bana bu sahada daha önce üzerinde pek durulmayan, durulduğu takdirde önümüze değişik perspektifler, ufuklar açabilecek yeni bir bakış kazandırdı. Bu sayede Müslümanların bugün yaşadıkları geri kalmışlığın, problemlerin sebeplerine vâkıf olma avantajını bahşedeceğini varsaydığım yeni ve farklı bir İslâm tarihi yaklaşımı denemeyi düşündürdü.

İşte bu kitap böyle bir eğitim ve öğretim macerasının ürünü olarak düşünülebilir. Hatta ilk defa denendiği için, ister istemez İslâm tarihinin bütün alanlarına hâkim ve kaynaklarına belki yeterince vâkıf olamamaktan kaynaklanan kusurları, noksanları ve yanlışları olacaktır. Ama en azından İslâm tarihi ve medeniyeti tarihçiliği konusunda böyle bir yaklaşımın denemesi bir ilham kaynağı olursa bunun benim için mutluluk vesilesi teşkil edeceğine şüphe yoktur.

Şüphesiz başarı Allah’tandır.

AHMET YAŞAR OCAK
Ankara, 2025

Giriş

Klasik Şarkiyatın İslâm tarihi yazımına ve modern İslâm tarihçiliğine kısa bir eleştirel bakış

Klasik Şarkiyatın (Oryantalizm) sömürülen İslâm dünyasını tanıma çabası, başta İslâm'ın kendisi olmak üzere, Müslüman toplumların ve kültürlerinin tarihini tanımak, anlamak amacıyla Fransa'da 1822'de *Société Asiatique*, 1823'te İngiltere'de *The Royal Asiatic Society* ve 1843'te Almanya'da *Deutsche Morgenlandische Gesellschaft* gibi ilk Şarkiyat cemiyetlerinin peşpeşe kurulması ile başladı. Bu cemiyetler zamanımıza kadar devam etmekte olan ilk bilimsel dergilerini yayımlamaya başladılar. Böylece İslâm'a, tarihine, toplumlarına ve medeniyetine dair tamamıyla Avrupa merkezli bir bakış doğrultusunda ilk bilimsel araştırmaların sonuçlarını peyderpey ortaya koydular. Şarkiyat (Oryantalizm) denilen yeni bilim disiplini bu suretle teşekkül etti.

Böylece 19. yüzyıl başlarından itibaren İslâm tarihinin Vâkîdî, Taberî ve Mes'ûdî'den başlayarak İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr gibi tarihçilerinin ciltler dolusu kaynakları De Goeje, Silvestre de Sacy vb. Şarkiyatçılarca hazırlanarak yayımlanmaya başladı. Aynı zamanda Leone Caetani'nin, Carl Brockelmann'ın,

Julius Wellhausen'ın ilk araştırma kitapları neşredildi. İlerleyen yıllarda daha başkaları devreye girdi. Çok geçmeden son Osmanlı döneminde bunlardan bazılarının çevirilerinin yanında Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiya'sı* gibi başlangıçtan Osmanlı dönemine kadar gelen 4 ciltlik eseri neşredildi. Bu suretle ilk modern yerli İslâm tarihi yazım tecrübeleri devreye girdi.

Leone Caetani, Carl Brockelmann, Reinhart Dozy, Julius Wellhausen gibi kimi Katolik kilisesi mensubu büyük Şarkiyatçıların İslâm Tarihi kitapları yer yer oldukça peşin hükümlü ve İslâm'ı eleştiren yargılar ihtiva eden ama yer yer de isabetli teşhislerde bulunan ilk yayınlardı. Bu arada Lübnanlı araştırmacı Corci Zeydan'ın *Tarihu Temeddüni'l-İslâmî* adındaki beş ciltlik hacimli kitabı, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* adıyla Zeki Meğamız tarafından Türkçeye tercüme edilip yayımlandı (İkdam Matbaası, İstanbul 1330) ve Osmanlı münevverleri (entelektüelleri) arasında ciddi bir ilgi uyandırdı.

Osmanlı münevverlerinin hafızası daha II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerinden itibaren yapılan Avrupa'daki telif ve Osmanlıdaki çeviri İslâm tarihlerinin yorum ve fikirleriyle beslenmekteydi. Türkiye'de günümüzde en şedid dönemlerinden birini yaşadığımız kültürel ve ideolojik ayrışmanın temelleri işte yukarıda isimleri zikredilen bu ilk Oryantalizm (Şarkiyat) ürünleriyle beslenen Osmanlı münevverlerinin kitapları ve çıkardıkları mecmualardaki yazıları ile atıldı.

Şarkiyatın yayınlarına karşı muhafazakâr Osmanlı müelliflerinin mesaisi zayıf ve yetersiz kalmaktaydı. Bu zayıflığın içinde bulunduğumuz yüzyılda bile, özellikle Türkiye'de 1980 sonrası açılan ilahiyat fakültelerindeki –bazı istisnalar hariç– savunmacı İslâm tarihi çalışmalarına rağmen elan devam etmekte olduğunu söylemek –bazılarını şaşırtacak ve kızdıracak olsa da– aşırı bir yargı sayılmamalıdır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1950'lerden itibaren Philip K. Hitti, Bernard Lewis, Claude Cahen gibi ikinci kuşak Şarkiyatçıların nispeten daha objektif ve bilimsel İslâm tarihleri, Dominique Sourdel'in, André Miquel'in İslâm medeniyeti ta-

rihleri gibi çalışmaları neşredildi ve bunlar Türkçeye evrildi. Onları Ira Lapidus, Albert Hourani ve Marshall G. Hodgson gibi diğeri yeni kuşak Batılı İşlm traihilerinin yayınları takip etti.

Pakistan, Uzak Doğu ve Kuzey Afrika'daki İşlm lkelerinde emperyalist dönemin menfi propagandalarından etkilenen Müslüman entelektüellerin klasik şarkiyatın yaklaşımı doğrultusundaki peşin hükümlü yayınları Müslüman kamuoyunda aşırı tepkilere yol açtı ve karşılık olarak Mısır ve Pakistan'da yeni bir muhafazakâr yayın dönemi başlatıldı. Mevdud'nin, Süleyman Nedv'nin ciltler dolusu kitapları İşlm dünyasının ve bu arada Türkiye'nin muhafazakâr aydınları tarafından itinasız bir şekilde ve yer yer sokuşturulan müdahalelerle tercüme edilip yayımlandı. O ülkelerde objektif bilimsel ölçülere uyarak yayın yapan Muhammed Hamidullah, Fazlur Rahman gibi güçlü İşlm tarihi, medeniyeti, bilimi ve düşüncesi uzmanları kendi ülkelerinde gördükleri tepkiler yüzünden kısmen Avrupa ve daha çok da Amerikan niversitelerine gittiler. Oralarda ilgili kürsülerin başına getirildiler ve hem çalışmalarına daha elverişli şartlar altında devam ederek önemli ve kaliteli yayınlar yaptılar hem de oralardaki niversitelerde İşlm tarihi ve medeniyeti araştırma kurumlarının temellerini attılar. Böylece bugün her biri ünlü yeni uzmanların yetişmesine vesile oldular.

1950'ler sonrası Türkiye'sine baktığımızda imam-hatip okullarının yüksek tahsil kurumu olarak Yüksek İşlm Enstitüleri'nin önce İstanbül'da, müteakiben Konya ve Kayseri'de peşpeşe açıldığını görürüz. Her ne kadar adları "Yüksek İşlm Enstitüsü" olsa da bu enstitüler adlarının çağrıştırdığı gibi Batılı tarzda yüksek kalitede bilimsel araştırmalar yapan birer araştırma kurumu değildiler. İmam-hatip okullarının biraz daha st seviyedeki okulları idiler. 1982 YK kanunu ile ilahiyat fakültelerine dönüştürülen bu enstitülerde zaten –ok zayıf ve yetersiz de olsa– eskiden beri İşlm tarihi dersleri okutulmaktaydı. Ama buralarda bu dersleri veren ilk hocalar gerçek İşlm tarihçisi olmayan imam-hatip okulları hocalarıydı

ve asıl uzmanlar bulunmadığı için mevcut hoca açığı mecburen bunlarla kapatılıyordu.

Bu arada Ankara İlahiyat Fakültesi'nden 1960'lardan itibaren İslâmî bilimlerde doktora yapmak üzere Avrupa'ya öğrenci yollanmaya başladı. Bunlar Fransa, İngiltere ve Almanya'da İslâm bilimlerinin, İslâm tarihi ve medeniyetinin şu veya bu alanında doktora yaparak Türkiye'ye döndüler. Aralarında yapamadan dönenler de oldu. Doktorasını tamamlayıp dönenlerin bazıları bir-iki yıl ilahiyat fakültelerinde görev yaptıktan sonra mesleklerini bırakıp siyasete atıldılar. Bu aslında sosyo-psikolojik olarak münhasıran incelenmeye muhtaç bir problemdir. Çünkü İslâmî bilimlerde eğitim, öğretim ve araştırma yapsınlar diye gönderilen bu insanların bazıları amaçtan saptılar.

Türkiye bugün yaklaşık iki yüz yıldan beridir hâlâ dışarıya öğrenci gönderiyor. İlahiyat fakültelerinde Batılı ülkelerdekiyle rekabet edebilecek sağlam bir İslâmî bilimler ve İslâm tarihçiliği disiplinleri –istisnâî kabilden bazı bilim adamları olsa da– oluşmadı, oluşturulamadı. Sebepleri teknik, fiziksel, ekonomik ve özellikle zihniyet açısından sıralanabilir, ama en önemli eksikliği zihniyet ve metodoloji alanındadır.

Dışarıdan dönenlerin geri kalanları ilahiyat fakülteleri veya üniversitelerin tarih bölümlerinde öğretim üyesi oldular. Haccettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nün o zamanki kurucu başkanı merhum Prof. Ercünend Kuran'ın yaptığı program örnek alınarak 1982 sonrasında yeni açılan üniversitelerin tarih bölümlerinde de İslâm tarihi ve medeniyeti dersleri okutulmaya ve nadir de olsa bu alanda tezler yapılmaya başlandı.

Kısacası, söz konusu ilahiyat fakültelerinde yetişmiş olup İslâm tarihi ve medeniyeti dersleri veren sonraki kuşak hocalar, bugüne kadar lisans, yüksek lisans ve doktora seviyesinde dersler vermekte, yayınlar yapmakta, tez yönetmekte ve yeni genç İslâm tarihçileri yetiştirmeye çalışmaktadırlar. Aslında üzerinde çok düşünülmesi ve irdelenmesi gereken uzun ama burada kısaca özetlediğimiz hikâyeyi şu gerçeği vurgulamak için anlatıyorum: Türkiye ilahiyat fakültelerine tıklılıp kalan,

birtakım sebepler yüzünden üniversitelerin edebiyat veya fen-edebiyat fakülteleri tarih bölümlerinin dışında bırakılan İslâm tarihi ve İslâm medeniyeti tarihi araştırmacılığı –neredeyse yarım asırdan fazla bütün yurtdışı doktora takviyelerine ve geçmişine rağmen– ilahiyat fakültelerinde Batı'daki araştırmalarının seviyesine erişecek bir duruma gelemediği gibi bundan böyle de belli sebepler yüzünden gelmesi zor görünmektedir.

İşte bir defa daha burada şunu açıkça itiraf edeyim ki Türkiye İslâm tarihçiliği henüz dünya İslâm tarihçiliğinin referanslarından biri olabilecek konuma yetişememiştir. Sadece İslâm tarihçiliği değil, istisnâî kabilden kaliteli yayınlarına rağmen Osmanlı tarihçiliği ve Orta Asya Türk tarihçiliği alanı da bundan farklı değildir. Son yıllarda çeşitli vesilelerle hep tekrar tekrar yazdığım gibi, Cumhuriyet'in 100. kuruluş yılını geride bıraktığımız şu yıllarda Türkiye üniversiteleri bu saydığım alanlarda ve özellikle İslâm tarihçiliği alanında ne yazık ki hâlâ dünya ölçeğinde referans üniversiteler olamamıştır.¹ Bunun sebeplerini araştırmak, çözüm yolları aramak, gerekli tedbirleri almak Türk üniversitelerinin ve aynı zamanda Türkiye Bilimler Akademisi'nin de görevidir.

İslâm tarihi ve medeniyeti alanındaki bu zayıflık neden ileri geliyor? Oysa 20. yüzyılın başından beri özellikle Pakistan'da, Arap ülkelerinde ve İran'da oldukça aktif yayınlara rağmen dünya İslâm tarihi çalışmalarına referans olacak kadar güçlü yayınların azlığı bir gerçektir.²

1 İşte bugün sayısının neredeyse iki yüzleri aştığını övünerek söylediğimiz kütüphanesiz, özel vakıf ve para kazanma kuruluşlarına dönüşen üniversitelerimiz içinde, mazisi Cumhuriyet'in kuruluşu kadar eski İstanbul ve Ankara üniversiteleri ile eski üniversitelerden Hacettepe Üniversitesi dahi bundan müstesna değildir. Bugün üniversite konusunda ciddiyetle tartışılması gereken temel problem işte budur.

2 Bunun sebebi ne olabilir? Buna dair Türkiye İslâm tarihçiliği çerçevesinde bir değerlendirme 2019 yılı Eylül'ünde İzmir'de toplanan Türkiye İslâm Tarihçileri Platformu'nda verdiğim açılış konferansında sunulmuş olup şurada yayımlanmıştır: "Türkiye İslâm Tarihçiliğine Eleştirel Bir Yaklaşım Tecrübesi ve Yeni Bir Tarih Yazımı Taslağı", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 7 (Ocak-Haziran 2009), s. 15-26.